

НАРИС ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ РОЛІ ДІТЕЙ ХОРА У ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКІЙ КНИЗІ МЕРТВИХ

Мета роботи. У статті пропонується огляд досліджень, в яких розглядається роль четвірки давньоєгипетських божеств, що узагальнено називаються "дітьми Хора". Навіть у сучасних єгиптологічних роботах домінує думка, що головною функцією богів була охорона органів померлого. Проте окремі дослідження показують, що ця функція була далеко не єдиною і, радше за все, не головною. Одним із джерел, що підтверджують таку позицію, є давньоєгипетська Книга мертвих, в котрій ці боги представляються у різноманітних контекстах. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні всебічного та об'єктивного аналізу усіх відомих праць, в котрих досліджується Книга мертвих та розглядаються діти Хора. **Наукова новизна.** Всебічний аналіз зазначених досліджень допомагає визначити стан розробки теми ролі божеств у цій збірці. Він також сприяє кращому осягненню сутності цих богів в цілому, що значно розширює розуміння їхніх функцій та виводить цих богів за рамки суто охоронців тіла померлого. **Висновки.** У відомих нині працях бракує як детальності у вивченні ролі дітей Хора, так і розширеного аналізу. Розгляд стану розробки теми показав, що існуючі на сьогодні праці можуть стати чудовою основою для подальших студій у напрямку ролі дітей Хора у давньоєгипетській Книзі мертвих. Водночас, ці праці підкреслюють актуальність та необхідність нових досліджень.

Ключові слова: давньоєгипетська релігія, давньоєгипетські божества, діти Хора.

Масалова Кристина Юрьевна, соискатель Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств

Очерк истории изучения роли детей Хора в древнеегипетской Книге мертвых

Цель работы. В статье предлагается обзор исследований, в которых рассматривается роль четверки древнеегипетских божеств, которые обобщенно называются "детьми Хора". Даже в современных египтологических работах доминирует мнение, что главной функцией богов была охрана органов умершего. Тем не менее, отдельные исследования показывают, что эта функция была далеко не единственной и, скорее всего, не главной. Одним из источников, подтверждающих такую позицию, является древнеегипетская Книга мертвых, в которой эти боги представляются в разнообразных контекстах. **Методология** исследования состоит в использовании всестороннего и объективного анализа всех известных работ, изучающим Книгу мертвых и рассматривающих детей Хора. **Научная новизна.** Всесторонний анализ таких исследований помогает определить состояние разработанности темы роли божеств в этом сборнике. Он также способствует лучшему постижению сущности этих богов в целом. Это существенно расширяет понимание их функций и выводит богов за рамки исключительно охранников тела умершего. **Выводы.** В существующих исследованиях не хватает как детальности в изучении роли детей Хора, так и расширенного анализа. Рассмотрение состояния разработки темы показало, что известные на сегодняшний день работы могут стать прекрасной основой для дальнейших студий в направлении роли детей Хора в древнеегипетской Книге мертвых. В то же время, именно эти же труды подчеркивают актуальность и необходимость новых исследований.

Ключевые слова: древнеегипетская религия, древнеегипетские божества, дети Хора.

Masalova Kristina, applicant of National Academy of managing staff of culture and arts

The outline of the studies on the role of the children of Horus in ancient Egyptian book of the dead

The purpose of the research. The paper gives an overview of the studies of the role of the four interrelated gods, named "The Children of Horus". Even in the contemporary Egyptological studies, these gods are often considered mainly as the protectors of the organs of the deceased. Nevertheless, some researches point out that this function of the gods was not the only, and probably not the main one. The ancient Egyptian Book of the Dead is a good example of the source that can confirm this statement as it presents the gods in many different contexts. **The research methodology** applied to this study is the use of a comprehensive and objective analysis of all known works, which study the Book of the Dead and which consider the Children of Horus. **Scientific novelty.** A comprehensive analysis of such studies helps to determine the level of elaboration of the theme of the role of the gods in the Book of the Dead. It also contributes to a better comprehension of the essence of these gods in general. This significantly expands the understanding of their functions and puts them out of the sphere of the dead body guards only. **Conclusions.** In the analyzed studies, there is a lack of the detailed study of the role of the Children of Horus. There is also a lack of the advanced analysis. Analysis of the topic development shows that current works can be an excellent basis for the further studies on the role of the Children of Horus in the Book of the Dead. At the same time, the same works emphasize the relevance and the need for new studies.

Key words: ancient Egyptian religion, ancient Egyptian gods, the Children of Horus.

Актуальність теми дослідження. В міфології стародавнього Єгипту діти Хора сприймалися як покровителі та захисники померлого. Ці божества – Амсеті, Хапі, Дуамутеф та Кебехсенуф – оберігали чотири життєво важливих для посмертного переродження органи муміфікованого тіла людини. Високу значимість цих богів демонструє величезна кількість археологічного матеріалу, що їх репрезентує, а також частота згадування їх в різних релігійно-заупокійних текстах [2, 139–140] (докладніше про дітей Хора див.: [5]. Проте, на сьогоднішній день ще не існує спеціальних досліджень, окремо спрямованих на всебічне дослідження цієї четвірки богів [2].

Тему ролі дітей Хора у давньоєгипетській Книзі мертвих важко назвати розробленою в сучасній єгиптологічній літературі. Тим не менш, існує певна низка робіт, присвячених вивченню Книги мертвих, де ці боги згадуються в контексті вивчення окремих глав збірки. Хоча ці згадування не можна вважати спеціальними дослідженнями по місцю та ролі дітей Хора у Книзі мертвих, їх все ж таки варто проаналізувати, так як вони можуть стати відправною точкою для подальших досліджень у цьому напрямку.

Мета дослідження – аналіз відомих на сьогодні досліджень, що торкаються теми ролі дітей Хора у давньоєгипетській Книзі мертвих, та визначення ступеню розробки цієї теми.

Виклад основного матеріалу. Однією з праць, що досліджує одразу цілий комплекс віньєток Книги мертвих, є праця Х. Мільде [8], що являє собою аналітичне дослідження віньєток у папірусі Неферренпета (P. Philadelphia E 2775+16720+16721+16722 та P. Brussels MRAH E. 5043; тут і далі використовуються назви папірусів Книги мертвих згідно із базою даних міжнародного проекту *Bonn Totenbuchprojekt*). Не зважаючи на те, що ця робота і присвячується одному конкретному папірусу, автор залучає цілу низку інших джерел, що дають змогу прослідкувати еволюцію віньєток. Серед глав, що зустрічаються у цьому папірусі, а отже і аналізуються Х. Мільде, є і такі, що зображують дітей Хора.

Дослідник аналізує сцену з 17-ї глави, що зображує дітей Хора навколо "скриньки для каноп" і надає цій сцені номер "XII". Він подає загальний опис сцени (чотири боги стоять по двоє навколо "скриньки для каноп, іноді захищеної лежачим шакалом" [8, 36] і коротко описує інші варіанти сцени на прикладі P. London BM EA 10470, P. Berlin P. 3157 та P. Dublin MS 1661. Його опис більше стосується самої скриньки, а про дітей Хора він вказує лише те, що в папірусі Ані їх зображено на самій скриньці. Х. Мільде прив'язує достатньо велику частину тексту до цієї віньєтки. Згідно із P. London BM EA 9900 – це колонки 36, 38, 41, 46–47 [8, 36]. Він також відзначає наявність цієї сцени в Осірейоні [8, 49–50]. Х. Мільде вказує на включення дітей Хора до сцени "XIII", що зображує сімох духів зі світи Володаря Сепі (але при цьому діти Хора не зображуються, оскільки вони показані на попередній сцені) [8, 36–37].

При описі 18-ї глави Мільде вказує, що у глосах боги представляються членами різних судів, зокрема, у глосі 18d Імсеті та Хапі, разом із Ісідією та Хором – священних міст Пе і Деп. У глосі 18e Амсеті разом з Ісідією, Хором та Нефтідою – *Ідебу-рехті* ("Washerwoman's Bank"). Дослідник зазначає, що за XVIII династії віньєтки для цієї глави не було [8, 55]. Він наводить наявність сцен у P. London BM EA 10470 та P. Leiden T 2 (SR) [8, 56–57], видозмінений дубляж сцени у P. London BM EA 10470 із наявністю вищевказаних богів [8, 57–58], наявність Амсеті (двічі) та Хапі у сценах 18d та 18e у папірусі P. London BM EA 10554 (P. Greenfield) [8, 59], в папірусах P. Turin 1791 та P. Chicago OIM 9787 (P. Ryerson) [8, 60], в P. Philadelphia E 2775+16720+16721+16722 + P. Brussels MRAH E. 5043 [8, 62–63]. В папірусі P. Chicago OIM 10486 (P. Milbank) Х. Мільде відзначає заміну Хапі на Нефтіду в Пе та Деп, та Осіріса у другій версії; в *Ідебу-рехті* Хапі з'являється з Ісідією, Хором та Анубісом замість Ісіді, Хора і Амсеті; в другому трибуналі Абідоса Осіріса, Хора та Вепуата акомпанує Амсеті; в іншому трибуналі Абідоса Амсеті з'являється разом із Осірісом, Хором та Ра-Хорахті; у трибуналі Нарефа до Осіріса, замість інших богів, додаються Хор, Ісідіа та Амсеті [8, 60].

Щодо віньєтки до глав 141–143, Мільде вказує на наявність дітей Хора у P. Leiden T 7 (AMS 34): вони стоять на квітці лотосу у каплиці, де сидить Осіріс [8, 156–157].

Аналізуючи віньєтку 111-ї глави у папірусі Неферренпета, Мільде ідентифікує богів, зображених на ній, як Амсеті та Хапі, згідно із текстом пов'язаної 112-ї глави (де вони називаються духами-*бау* Буто) [8, 211]. Раніше, він згадує, що додавання Дуамутефа та Кебехсенуфа до складу духів-*бау* Буто у цій главі відбулося лише за XXI династії [8, 6]. В розгляді 113-ї глави, присвяченої душам-*бау* Іераконполю, він констатує, що цими *бау* є Дуамутеф та Кебехсенуф (разом із Хором). При цьому Мільде зазначає, що до Пізнього періоду їх можна ідентифікувати лише за надписами згори, і лише з цього часу вони отримують свою характерну зовнішність [8, 112–114].

Надалі Мільде звертає увагу на чотири цікаві ілюстрації до глав 114–112–113–108–109 у P. Warsaw 237128 (alt: 21884). Ці віньєтки зображують по три однакових боги, що сидять на тронах, з яких першими є кінокефали (а саме кінокефалом Мільде неодноразово називає Хапі [8, 57, 211]), далі –

яструбоголові, далі – шакалоголові, далі – боги з людськими головами. Мільде доходить висновку, що фізіогномія цих тріад богів нагадує про чотирьох дітей Хора, що згадуються у главах про Буто та Іераконполь (глави 112, 113) [8, 201, 212].

Наступне дослідження, котре варто проаналізувати на наявність в ньому інформації про дітей Хора у Книзі мертвих – це неопублікована докторська дисертація М. Мошера [9], захищена в Університеті Каліфорнія (Берклі) у 1990 році. Це взірцеве фундаментальне дослідження пізньої ілюстративної традиції Книги мертвих, головною метою якого було розроблення критеріїв визначення локальних традицій та прослідкування хронологічних трансформацій стилю та іконографії. В ньому опрацьовано достатньо велику кількість документів, в першу чергу папірусів з колекції Лувру. В контексті нашого дослідження особливо цікавими видаються частини із аналітичним описом віньєток по главам та додаток, в якому віньєтки більш детально описуються по джерелам. Ці описи допомогли визначити, що зображення дітей Хора можна знайти у віньєтках до глав 17, 18, 27, 79, 112–113, 124, 125, 148, 151. На результатах розробок дослідника по цим главам варто зупинити більш детально.

Віньєтку 17-ї глави М. Мошер розділяє на розділи та секції, згідно із пізньою нумерацією Т.Дж. Аллена [4; 9, 161–162], і описує стандартну композицію сцени А.12b, на якій зображено "поховальну святиню" (*funerary shrine*), над якою піднімається голова. По боках від "святині" зображується по парі синів Хора [9, 178, 642]. Далі Мошер наводить виключення зі стандарту: на Р. Paris Louvre N. 3100 зображено лише Дуамутефа [9, 647], у Р. Dublin MS 1661 Амсеті помилково зображується двічі (з обох сторін) [9, 654], у Р. London BM EA 10554 (Р. Greenfield) Кебехсенуфа зображено з обох боків [9, 656], у Р. Leiden T 2 (SR), де залишилось лише 3 боги, зображено Дуамутефа та Амсеті двічі [9, 657].

Розглядаючи 18-ту главу, Мошер називає десять груп божеств, що зображуються на її віньєтці та називаються у тексті, три з яких включають дітей Хора: це 4-та група трибуналу "Пе і Дем", на якій зображено Хора, Ісиду, Амсеті та Хапі; 5-та група трибуналу Ідебу-рехті ("Washerman's Shore"), що включає Ісиду, Хора та Амсеті; а також перша варіація 8-ї групи трибуналу в Мендесі ("The Great Ploughing in Mendes"), до якої входять Хор, Ісіда та Амсеті [9, 195–201, 661]. Першу версію 8-ї групи представляють наступні джерела: Р. Paris Louvre N. 3082 [9, 663], Р. Paris Louvre N. 3152 [9, 666], Р. Paris Louvre E. 3232 [9, 667], Р. Paris Louvre N. 3247 [9, 668], Р. Paris Louvre E. 6130 [9, 669]. Мошер також наводить виключення: Р. Paris Louvre N. 3082 – в 4-й групі Хапі помилково має голову сокола [9, 663]; Р. Paris Louvre N. 3090 – наприкінці 5-ї групи додатково зображується Хапі [9, 664]; Р. Paris Louvre N. 3153 – у 4-й групі Хапі відсутній [9, 667]; Р. Paris Louvre E. 3232 – у 5-й групі відсутній Амсеті, а в 4-й і Амсеті, і Хапі [9, 667]; Р. Paris Louvre E. 7716 – у 4-й групі відсутній Хапі [9, 669]; Р. Chicago OIM 10486 (Р. Milbank) – у четвертій групі Хапі замінюється Нефтідою, у 5-й – Амсеті замінено на Анубіса та Хапі, що носить своєрідне перо; 6-та група "духів Абідосу" показана двічі і зображує і називає Осіріса, Хора, Амсеті та Анубіса, а також Осіріса, Хора, Ісиду та Амсеті [9, 670].

Розглядаючи 27-у главу, на якій померлий тримає своє серце і сидить навпочіпки перед богами, що сидять на постаменті, М. Мошер наводить дві її варіації. Першу версію складають джерела, де зображено трьох богів в образах мумій; другу групу представляють джерела, де цими богами є діти Хора. Серед джерел, де зустрічається друга версія віньєтки, називаються: Р. Paris Louvre N. 3081, Р. Paris Louvre N. 3086, Р. Paris Louvre N. 3089, Р. Paris Louvre N. 3090, Р. Paris Louvre N. 3100, Р. Paris Louvre N. 3129, Р. Paris Louvre N. 3153, Р. Paris Louvre N. 3248, Р. Paris Louvre N. 3249, Р. Paris Louvre N. 5450, Р. Chicago OIM 9787 (Р. Ryerson), Р. Turin 1837, Р. Chicago OIM 10486 (Р. Milbank). Останній документ відрізняється тим, що богів зображено із одним, складеним тілом та чотирма головами [9, 218–220, 680].

Віньєтка 79-ї глави, що зображує померлого, котрий стоїть перед богами, що тримають скіпетри-уас, також наводиться у двох версіях. В першій версії цими богами є діти Хора, в той час як у другій – це троє антропоморфних богів. Перша версія зустрічається у трьох документах, згідно із Мошером, це – Р. Paris Louvre N. 3079, Р. Paris Louvre N. 3144 та Р. Paris Louvre N. 3087 (де боги мають мумієморфні тіла) [9, 297–298, 738].

Дослідник також розглядає 112-ту та 113-ту глави, в кожній з яких померлий стоїть в позі адорації перед трьома богами, що стоять та тримають скіпетри-уас. У 112-й главі цими богами є Хор, Амсеті та Хапі з тілами мумій [9, 335–338, 778], в той час як у 113-й – це Хор, Дуамутеф та Кебехсенуф також із муміфікованими тілами [9, 338, 779]. Серед виключень називаються документи: Р. Paris Louvre N. 3087, де у 112-й главі показано Хора, Хапі та Дуамутефа [9, 778]; Р. Paris Louvre N. 5450, де в обох главах богів показано без скіпетрів [9, 778, 779]; Р. London BM EA 9900, де в обох главах богів зображено із людськими головами і вони сидять [9, 778, 779].

Ілюстрація до 124-ї глави, згідно із дослідженням Мошера, завжди показує дітей Хора, перед якими стоїть померлий. Зазвичай померлий показаний із розпростертими руками, а діти Хора мають тіла мумій (крім P. Paris Louvre N. 3129, P. Chicago OIM 9787 (P. Ryerson) та P. Turin 1837, де боги мають людські тіла і носять короткі юбки) та тримають скіпетри-уас (крім P. Paris Louvre N. 3079, P. Paris Louvre N. 3087, P. Paris Louvre N. 3144). Особливо цікавим видається документ P. Paris BN 826 (Luynes B), котрий Мошер описує серед виключень: тут перед дітьми Хора стоять померлий із своєю дружиною у позі адорації, а зверху виписана легенда, що ідентифікує богів як "Богів, що є у Некрополі, Повелителів Пустелі" [9, 353–354, 791].

Хоча в тексті роботи Мошер і не описує 125-ту главу, пояснюючи це складністю віньєтки та браком часу [9, 355], в додатках він до неї звертається і ділить її на п'ять секцій та елементи всередині секцій. У секції IV, котру він називає "The Recording Scene", Мошер виділяє елемент "d", в якому діти Хора стоять на квітці лотосу (що зустрічається в документах P. Boston MFA 92.2582, P. Paris Louvre N. 3079, P. Paris Louvre N. 3087, P. Paris Louvre N. 3144, P. Paris Louvre N. 3152, P. Paris Louvre N. 3153, P. Paris Louvre E. 3233, P. Paris Louvre N. 3272, P. Paris Louvre E. 7716), або елемент "e", де діти Хора просто стоять (що зустрічається в P. Paris Louvre N. 3248, P. Chicago OIM 9787 (P. Ryerson) та P. Turin 1837) [9, 792–797].

У своєму розгляді 148-ї глави, Мошер вказує на стандартне зображення дітей Хора у п'ятій секції сцени, де кожного з них розміщено в одному з чотирьох реєстрів. При цьому, у двох документах (P. Paris Louvre N. 3079 та P. Paris Louvre N. 3144) міститься додаткове зображення дітей Хора: в іншій секції, що зображує биків, знаходиться додатковий реєстр, в якому зображено маленьку піраміду, під якою розташовано богів. Серед виключень, що стосуються дітей Хора, дослідник також називає два випадки (P. Paris Louvre N. 3089 та P. Paris Louvre N. 3248), де цих богів зображено із людськими головами і кожен із них акомпонується ще двома додатковими богами [9, 407–411, 829–830].

Остання глава Книги мертвих у дослідженні Мошера, що стосується дітей Хора – це 151-а глава. Серед стандартної композиції сцени богів не зустрічається, але дослідник наводить два виключення, в котрих боги є присутніми. Так в секції, де Анубіс стоїть над похоронними дровами з мумією, оточеними Ісідією та Нефтідоєю, в документі P. Paris Louvre N. 3079 перед богинями стоїть по парі дітей Хора. А в документі P. Paris Louvre N. 3084 дві секції, кожна з яких зазвичай показує шакала, що лежить на постаменті в оточенні двох богів з тілами мумій, чотирьох дітей Хора зображено замість цих богів [9, 418–422, 834].

Інше важливе дослідження, що стосується дітей Хора в контексті Книги мертвих – це монографія К. Зібер [10], котра спершу була написана в якості докторської дисертації у 1973 р., але потім була доопрацьована [11, 229]. Ця монографія являє собою аналіз іконографії та еволюції т.зв. "сцен Суду" (*Totengerichtszene*), відомих як ілюстрація декількох глав Книги мертвих (глави 30 та 125). Ця віньєтка зустрічаються, в першу чергу, на папірусах, розпису гробниць та гробів, бинтах мумій, саванах. В дослідженні використовується біля 450 джерел, на основі яких автор розробляє типологію сцени. Типологізація на п'ять основних різновидів будується на основі хронологічного розвитку сцени, що із часом ставала все складнішою за своєю іконографією (хоча більш ранні – прості типи – сцени могли повторюватись і в більш пізніх періодах). Цікавим здобутком аналізу став і висновок про те, що тип об'єкту не впливає на стиль віньєтки, а отже – типологію (окрім антроподібних гробів Пізнього періоду).

Аналізуючи різні типи цієї сцени, К. Зібер звертає увагу на дітей Хора фактично тільки як на елемент, що може бути присутнім [10, 32, 33, 35, 45, 50, 51, 54, 58]. Більш детальна увага приділяється богам лише в третьому розділі, в якому дослідниця пропонує інтерпретацію різних елементів, що є присутніми у сцені Суду. Вказуючи, що зображення богів на квітці лотосу попереду Осіріса є притаманним для сцени від часів XVIII династії аж до часів римського правління, К. Зібер заключає, що така їх присутність у сцені символізує надію на переродження (через міф про народження сонячного бога саме з цієї квітки). К. Зібер також пояснює появу богів у сцені двома факторами: їх функцією судових сил та їх належністю до світи Осіріса. Також, дослідниця пов'язує їх присутність у сцені і з їх функцією охорони померлого та його органів, що також дає надію на його переродження [10, 130–131].

Серед більш вузьких досліджень варто також згадати статтю В.І. Авдієва [1], де автор проводить аналіз декількох пам'яток (переважно – з Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна), що містять "сцени бальзамування", тобто сцени на яких зображено ложе для муміфікації із померлим-Осірісом на ньому (ці сцени повторюють сюжет віньєток 17-ї, 89-ї, 151-ї, 154-ї та 182-ї глав Книги мертвих). І хоча однією з ключових позицій автора є наявність "консервативної трафаретності" [1, 111] як у цій сцені, так і взагалі – в давньоєгипетському мистецтві, Авдієв все ж наводить деякі приклади "ускладнення цієї традиційної композиції сцени"

(під традиційною композицією автор має на увазі зображення померлого, що лежить на ложі для бальзамування, в оточенні Ісіди та Нефтіди) [1, 114]. Це ускладнення полягає у наявності додаткових елементів, серед яких він також називає і каної, що розміщуються під ложем, а також фігури дітей Хора, що попарно стоять позаду Ісіди та Нефтіди. На жаль, навіть попри те, що автор наводить достатню кількість прикладів із зображеннями каноїв або фігур богів, він цю тему не розвиває.

Радянська дослідниця Р.І. Рубінштейн розглядає сліди драматичного дійства у заупокійному ритуалі на прикладі обрядів, зображених на ілюстраціях до 151-ї глави [3]. Авторка особливо виділяє віньєтку з Р. London BM EA 10010, і надає докладний опис її композиції. На цьому малюнку окрім багатьох інших елементів містяться зображення дітей Хора із текстом біля кожного з них, котрий символізує вимовляння слів саме тому богу, біля якого розміщений текст. Рубінштейн надає переклад цих текстів. Інтерпретуючи цю главу як керівництво до виконання останнього поховального ритуалу, що проводився над мумією, дослідниця зазначає, що порядок зачитування заклинань встановити неможливо, але вона пропонує варіант, що ритуал міг розпочинатися саме із зачитування слів від імені дітей Хора, котрі завершали обряд бальзамування, закріплюючи кінцівки і голову та встановлюючи серце на місце. В такому разі наступним кроком вона вбачає розміщення дітей Хора Анубісом біля ліжка із мумією. Розглядаючи функції дітей Хора та Анубіса, що відображені на віньєтці, дослідниця також проводить паралелі із Книгою пильнування годин та коротко описує функції четвірки богів у цій збірці, де вони є присутніми майже кожен час. Тут їхня роль полягає в охороні гробу Осіріса та його тіла від ворогів вдень і вночі, у піклуванні про Осіріса (вони приносять масло, пахощі, проводять ритуал відкриття вуст). Авторка також проводить паралелі із Текстами пірамід і містеріями Осіріса. Втім, повертаючись до теми дітей Хора у Книзі мертвих, Рубінштейн наголошує лише на їхній охоронній функції, що стосується Осіріса.

Іншою згадкою про дітей Хора в контексті Книги мертвих є коротка стаття М. Хеерми ван Восса по методології дослідження цієї збірки. Головна ідея цієї статті полягає у необхідності дослідження віньєток та важливості включення цілого корпусу документів, що не обмежується лише папірусами. На прикладі всього дев'яти екземплярів Книги мертвих, розміщеної на різних типах джерел, М. Хеерма ван Восс доводить свою думку. Так, у тексті 161-ї глави згадується Кебехсенуф, але на ілюстраціях в папірусах він не є присутнім. У той же час, на віньєтках до цієї глави, розмішених на гробах, саркофагах, наосах та стінах гробниць Кебехсенуф зображується із своїми трьома братами та Анубісом. Можливу відповідь дослідник знаходить у близькому розташуванні досліджуваної глави та 151-ї (на якій зображено дітей Хора та Анубіса) на одному папірусі з його дев'яти прикладів. В іншому ж типі об'єктів з його прикладів 151-а глава є відсутньою. Саме цим коротким прикладом автор і доводить, що без вивчення цілого комплексу джерел, багато важливих деталей можуть оминати дослідника [6].

Німецький єгиптолог Х. Кокельман у своїй статті 2006 р. теж розглядає сцени із поховальним ложем. Він аналізує малюнки, що наявні у Книзі мертвих пізньої редакції, зокрема у її 17-й, 89-й, 151-й та 154-й главах. Кокельман вказує на те, що у 17-й главі, зазвичай, під ложем знаходиться зображення каноїв або ж полотняних мішечків. В той же час, у інших главах, зазвичай, під ложем немає нічого. Дослідник звертає увагу на один нетиповий документ – Книгу мертвих, виписану на бинті мумії (M. Boston MFA 59.1070), де на віньєтці 17-ї глави під ложем знаходиться три антропоморфні фігури. І хоча подібна іконографія є нетрадиційною для Книги мертвих, автор знаходить їй низку паралелей. Серед них є гроби, стели, гробниці, папіруси, рельєфи храмів. У цих джерелах під ложем із померлим можуть зустрічатися такі варіації іконографії: чотири антропоморфних фігури із надписаними іменами дітей Хора; діти Хора в образах мумій; гібридне зображення каноїв із силуетом мумій; діти Хора із людськими тілами, що тримають руку/руки догори (долонями вверх); чотири голови дітей Хора; чотири голови дітей Хора, що виступають із тіла змії; виписані ієрогліфікою імена дітей Хора. Найбільш пізні приклади містять зображення трьох антропоморфних фігур, що лежать на боках. Врешті, автор наводить приклади зображень, де присутні лише троє або двоє з дітей Хора, а також зображень із трьома канопами або полотняними мішечками (при цьому Х. Кокельман вказує, що кількість каноїв не завжди була категоричною і зустрічаються також варіанти, коли посудин могло бути три, п'ять, шість, сім або дев'ять [7, 86]). Таким чином Кокельман доходить висновку, що навіть попри відсутність приписок, що ідентифікували б антропоморфні фігури, на бинті M. Boston MFA 59.1070 та попри кількість цих фігур, можливість ідентифікації їх в якості дітей Хора залишається дуже вірогідною [7].

Наукова новизна. Тож, у статті було проаналізовано усі відомі дослідження по Книзі мертвих, в яких згадуються діти Хора; це допомогло визначити стан розробки теми ролі божеств у цій збірці. Було визначено, що попри велику кількість віньєток, що зображують цих богів, всебічне дослідження теми – це питання майбутнього. В існуючих працях бракує детальності у вивченні ролі дітей Хора. Так само бракує і ґрунтовного та розширеного аналізу.

Висновки. Розгляд стану розробки теми показав, що існуючі на сьогодні праці можуть стати чудовою основою для подальших студій у напрямку ролі дітей Хора у давньоєгипетській Книзі мертвих. В той же час, ці самі праці і підкреслюють актуальність та необхідність нових досліджень.

Література

1. Авдиев В.И. Сцена бальзамирования в древнеегипетском искусстве / В.И. Авдиев // Труды ГМИИ им. А.С. Пушкина. – М. – Ленинград, 1939. – С. 107–122. – (Серия искусствоведческих исследований; Т. 6).
2. Масалова К.Ю. Діти Хора: до історії вивчення образу та актуальності теми / К.Ю. Масалова // Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура. Збірник наукових статей / під ред. М.О. Тарасенка. – К. : Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2014. – С. 139–148.
3. Рубинштейн Р.И. Погребальные обряды по 151-й главе "Книги мертвых" / Р.И. Рубинштейн // Тутанхамон и его время. – М. : Наука, 1976. – С. 129–143.
4. Allen T. G. The Book of the Dead or Going Forth by Day. Ideas of the Ancient Egyptians concerning the Hereafter as expressed in their own Terms / Thomas George Allen. – Chicago : The University of Chicago Press, 1974. – 306 p. – (Studies in Ancient Oriental Civilization ; Vol. 37).
5. Heerma van Voss M. "Horuskinder" / M. H. v. V. // Lexikon der Ägyptologie / Begr. von W. Helck, E. Otto; Hrsg. von W. Helck, W. Westendorf. – Wiesbaden, 1980. – Bd. III. – Kol. 52–53.
6. Heerma van Voss M. Methodology and the Egyptian Book of the Dead / M. Heerma van Voss // Science of Religion : Studies in Methodology / Ed. by Lauri Honko. – The Hauge : Mouton Publishers, 1979. – P. 11–15.
7. Kockelmann H. Drei Götter unterm Totenbett zu einem ungewöhnlichen Bildmotiv in einer späten Totenbuch-Handschrift / Holger Kockelmann // Revue d'Égyptologie. – Paris, 2006. – T. 57. – S. 77–94.
8. Milde H. The Vignettes in the Book of the Dead of Neferrenpet / Henk Milde. – Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1991. – IX, 284 p. – (Egyptologische Uitgaven ; VII).
9. Mosher M. Jr. The Ancient Egyptian Book of the Dead in the Late Period: A Study of Revisions Evident in Evolving Vignettes, and Possible Chronological or Geographical Implications for Differing Versions of Vignettes: Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy, University of California / Malcolm Jr. Mosher. – Berkley, 1990. – VII, 863 p.
10. Seeber Ch. Untersuchungen zur Darstellung des Totengerichts im Alten Ägypten / Christine Seeber. – München – Berlin : Deutscher Kunstverlag, 1976. – 271 s.
11. Van Siclen III C.C. Review: Untersuchungen zur Darstellung des Totengerichts im alten Ägypten by Christine Seeber / Charles C. Van Siclen III // JARCE. – Vol. 22. – 1985. – P. 229–230.

References

1. Avdiyev, V.I. (1939)The embalment scene in Ancient Egyptian Art. B. Vipper (Eds.), Trudy GMII im. A.S. Pushkina, (pp. 107–122). Moscow – Leningrad: Iskusstvo [in Russian].
2. Masalova, K.Yu. (2014)The Children of Horus: to the topicality and the history of studies on the image of gods. M.O. Tarasenko (Ed.), Doislams'kyy Blyz'kyy Skhid: istoriya, relihiya, kul'tura. Zbirnyk naukovykh statey (pp. 139–148). Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A.Yu. Kryms'koho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Rubinshtejn, R.I. (1976)Burial customs according to Chapter 151 of the Book of the Dead. Korostovtsev M.A.(Eds.), Tutanhomon i ego vremja, (pp. 129–143). Moscow: Nauka [in Russian].
4. Allen, T.G. (1974). The Book of the Dead or Going Forth by Day. Ideas of the Ancient Egyptians concerning the Hereafter as expressed in their own Terms. Chicago: The University of Chicago Press [in English].
5. Heerma van Voss, M. (1980)Children of Horus. W. Helck, W. Westendorf (Ed.), LE (Vol. III), (col. 52–53). Wiesbaden: Otto Harrassowitz [in German].
6. Heerma van Voss, M. (1979)Methodology and the Egyptian Book of the Dead. L. Honko (Ed.), Science of Religion: Studies in Methodology, (pp. 11–15). The Hauge: Mouton Publishers [in English].
7. Kockelmann, H. (2006). Three gods beneath the bed for the dead in an unusual motif in a late Book of the Dead's handwriting. Rev'yu d'Ezhyptolozhie, 57, 77–94 [in German].
8. Milde, H. (1991). The Vignettes in the Book of the Dead of Neferrenpet. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten [in English].
9. Mosher, M.Jr. The Ancient Egyptian Book of the Dead in the Late Period: A Study of Revisions Evident in Evolving Vignettes, and Possible Chronological or Geographical Implications for Differing Versions of Vignettes. PhD thesis. Berkley: University of California [in English].
10. Seeber, Ch. (1976). Studies on depiction of the Judgment of the Dead in Ancient Egypt. Munich – Berlin: Deutscher Kunstferlag [in German].
11. Van Siclen III, C.C. (1985). Review: Studies on depiction of the Judgment of the Dead in Ancient Egypt by Christine Seeber. JARCE, 22, 229–230 [in English].

Стаття надійшла до редакції 13.02.2016 р.